

Л. П. Конєйцева

Експресивізація

мінімальних імперативних форм волевиявлення

Волюнтативна функція відіграє важливу роль у системі виражальних засобів сучасної української літературної мови. Мовленнєві і мовні засоби, які використовуються для вираження комунікативного акту “спонукання” належать до різних рівнів мови і є системно організованими. Пильну увагу засобам вираження спонукання надають В.В. Виноградов [4], І.Р. Вихованець [5], М.У. Каранська [14], О.Д. Пономарів [24], О.О. Шахматов [40], Н.Ю. Шведова [41] та ін. Проте дослідженню експресивності імперативних форм волевиявлення присвячені лише поодинокі розвідки. Значним є внесок В.А. Чабаненка, який визначає два аспекти мовленнєвої експресії [39].

Спробуємо простежити реалізацію волюнтатива, яка здійснюється різноманітними синтаксичними мінімальними структурами.

Безперечним є той факт, що основним лексико-граматичним наповнювачем у мінімальних синтаксичних моделях волюнтативного призначення в сучасній українській мові виступає дієслово у формі наказового способу (“імператив”), який “відзначається експресивністю, афективністю своїх граматичних значень”, у якому “експресивні смислові відтінки панують над абстрактними, інтелектуальними значеннями” [4:469].

Спеціалізованими мінімальними синтаксичними формами експресивного волевиявлення виступають однокомпонентні, двоконпонентні імперативні речення, що передають інтенцію “наказ”, а також інші інтенції, якщо цьому сприяють транспозитори (інтонація, частки та ін.).

Функцію імператива у сучасній українській мові можуть виконувати різні частини мови, лексика яких дозволяє їм уживатися із значенням спонукання. Синтаксичний наказовий спосіб включає в себе такі засоби: 1) інтонацію; 2) інфінітивні речення; 3) речення іменного класу; 4) вислови-вигуки; 5) форми дійсного способу.

Таким чином, враховуючи засоби вираження предикативного центру імперативних речень, можна виділити такі структурні типи імперативних мінімальних структур:

1) імперативні речення з формою наказового способу: “*Твори!* В труді твори життя красу!” [35:Т. 3:165];

2) імперативні речення, які виражають спонукання до сумісної дії: “*Жиймо!* Кожде своїм шляхом йдім, куди судьба проводить” [37:Т. 11:13];

3) інфінітивні імперативні речення: “*Боротись і боротись!*” [22:Т. 1:236];

4) імперативні речення з формами умовного способу: “*Фе, встидав би-сь ся*” [37:Т. 1:150]; “*Пождав би ночі!*” [36:Т. 2: 175];

5) імперативні речення з формами дійсного способу: “*Десть там самотня віоліна / Тужливо журиться у млі... / Не зупиняється! Хай загине! / Йдемо! Під марші. По землі*” [10:525];

6) імперативні номінативні речення: “*Хвала! Хвала вам, душі молодіє! / Хвала вам, лицарі святіє! / Вовіки-віки похвала!*” [42:Т. 2:291];

7) імперативні генітивні речення: “*Руху! Сильного руху! Дійства! Великого дійства!*” [18:278];

8) вигуківі імперативні речення: “*Зараз же манатки на плечі, і щоб через 5 хвилин духу вашого тут не було! Марш-ш!*” [18:40];

9) еліптичні імперативні речення: “*І зал задзвенів моложаво: Дружбі народів хвала! Всім же сил! Молодіння!*” [35:Т. 2:229].

Серед прагматичних типів речення саме директиви, які можуть бути ін’юнктивами і реквестивами [12], займають чільне місце. Такі мінімальні структури є інформативно достатніми, емоційно напруженими, оскільки відповідають прагматичним намірам мовця: спонукати до певної дії чи певного стану, акцентуючи саме на процесуальній ознаці, яка підлягає реалізації. За допомогою відповідної інтонації ними можна експресивно, емоційно виразити супроводжуване вольовим зусиллям значення:

а) **наказу:** “*Читайте! І ухилийтесь!* Зробив, що зміг” [6:Т. 1:196]; “*Бережись!* Міжнародний експрес!” [11:Т. 1:176]; “*Куди ти ділась, річенько? Воскреси!* / У берегів потріскались вуста.” [15:60];

б) **вимогу**: “Ось я тут! *Бий! На, доторкнися мене!*” [37:Т. 9:64]; “*Слухайте, пам’ятайте!* Не стало співця України! Помер той, чий голос лунав од дніпрових круч до рідного Черемошу. Помер Тарас Шевченко. Вічна йому пам’ять!” [23:320];

в) **прохання**: “Ну, Регіно! *Всміхнися! Випогодь чоло!*” [37:Т. 7:392]; “*Вивозь, Дніпре сивий! Вивозь-вивозь! Не підкачай! Пишайся, Дніпре!* Пишайся, старий, бо маєш повне право закрутити козацького вуса, стати на весь могутній свій зріст перед трудящими й гордо сказати! – Є ще порох у порохівниці!” [6:Т. 3:15];

г) **благання**: “ Ой люде! *Не мучте мене!*” [37:Т. 9:44]; “*Кріпися, мати!* Велике горе в тебе. Не один і не два дні серце твоє буде кривавиться. *Жди його, мати, жди, виглядай!* Повернеться!” [43:Т. 2:32]; Як бачимо, ці рядки звучать рефреном. За допомогою цих конструкцій письменникам з особливою експресією вдалось передати почуття жалю, розпуки, любові.

г) **заклику**: “Прощальний час надій прощальних. / Ми тут. Ми є. Ми – всі. Ми – гурт. / *Єднаймося!* Ми той є ґрунт / Подій майбутніх, вирішальних” [7:193]; “*Прозрімо!* Люди ми чи ні? / Чи ми раби борщу і сала?” [7:93]; “*Стійте за свободу!* Братне коло ширте!” [35:Т. 2:13];

д) **пораду**: “Стріляй в лице, чого ж ти став? *В очі стріляй!* Не можеш?!” [11:Т. 1:104

е) **заборону**: “*Не нищять лісів!* Це, значить, не рубай дерева! *Не крадь!*” [6:Т. 3:301];

є) **застереження**: “Зосю! *Бережися!* Вона божевільна!” [37:355].

Імперативні речення відображають і стосунки між мовцями, їхній абсолютний та відносний соціальний і віковий стан. Ступінь експресивності словесного волевиявлення значною мірою залежить від стилістичного прийому використання форм наказового способу. Дуже виразний емоційно-вольовий струмінь у мовлення вносить:

а) **просте дискантне або контактне нагромадження міні-імперативів**: “Свистіння і гуркіт. *Вражай і троци!* Німецькі солдати тікають в куші” [3:Т. 1:228]; “*Радійте, співайте!* Гучна перемога! *Радійте, співайте!* В нас воля залізна!” [35:Т. 2:245];

б) **градаційне нагромадження мінімальних імперативних речень**: “*Йди! Перемагай! Живи!* Народе український! Ти побореш!” [35:Т. 2:234]; “*Творить красу! Дерзайте і не спіте!* // Та пам’ятайте, що над вами – я, // Готовий все убити і спалити, // Щоб

обезсмертити своє ім’я” [30:70]. Рефреном звучать рядки, які письменник двічі використовує, з метою підсилення емоційності, передачі любові: “*Любіть! Будьте молоді! Збирайте, несіть! Зробіть! Умійте!*” [18:329]; “*Любіться! Шалійте! Божеволійте!* Бийтеся за неї – за любов! ...*Любіться! Множтесь!* Слава хоробрим! Слава сильним!” [2:127]; “*Борітеся! Терпіть!* По всій землі / Рівняйте стежку правді!” [37:Т. 10:40];

в) **повтор імператива**: “*Рубайте! Рубайте!* Ми зачекаємо” [37:Т. 9:155]; “*Йди!* Лиш Бог один мій жаль бездонний змірить... / *Йди!* Повернешся, тоді почнем наново / Співать перервану симфонію про май” *Ідеш?.. Ох, боже!..Йди!*” [26:130]; “*Даруйте мені життя! Даруйте життя!* – благала вона тих, що її вели” [37:Т. 1:268]. Як бачимо, мова тексту імпульсивна, уривчаста, напружена. Психологізм твору, мовця, досягається не за допомогою передачі психологічної ситуації, а в психологічних імпульсах.

г) **синонімічний повтор імператива**: “*Не журіться, мамо! Не плачте!* Адже ж бог добрий, мамо! бог допоможе вам одужати, допоможе вам хліб зібрати...” [16:Т. 1:35]; “Не треба мені твого хліба! *Жри сам! Давися!* – ревнув бовдур, не підводячи очей догори, і шпурнув поданим хлібом під ліжку” [37:Т. 1:304]; “Стіни бездушні, стіни німі! *Ах, розступіться! На волю пустіть!*” [25:Т. 1:36]; “*Дерзайте, месники! Дерзайте, безстрашні! Виривайте перемогу!* Вона перед нами!” [11:Т. 2:339]; “*Погасни. Змеркни. Зробся. Збийся. / Збалакайся. Заметушишся*” [7:145]; “*Суди мене! Клені мене! ...Картай, та не мовчи...*” [36:Т. 2:505]. Очевидним є те, що особливістю мовотворчості більшості письменників є використання синонімічних речень.

д) **обрамлення вислову повторюваним імперативним реченням**: “*Тікаймо!* Нащо нам події? *Тікаймо!*” [18:90 “*Не бійсь!* Така сама присяга в’яже також мене. *Не бійся!*” [37:Т. 9:236]; “*Не грай! Не грай!* Журливі звуки / Розірвуть серце бідне вкрай... / *І мука... мука ця невтішна... / Не грай!*” [25:Т. 1:37]; “*Не плач! Не плач!* Відчовгуй, відчаю! / Т-с-с, не збуди наш сон... *Не плач*” [7:30]; “*Витай життя!* Що біль даєш, і щастя, і красу, і сум, і горе. В мені юний пал не вмер ще. / *Витай життя!*” [1:59]; “*Не думай! Спи!* Думки – отрута щастю. / Цвітуть дві тіні – дві лілеї чорні. / *Не думай! Спи!* До всіх скорбот причаєний, і так усього в думці не обгорнеш. *Засни!*” [1:78]; “*Не плач, перепіло-*

чко! Мати твоя, дасть бог, одужає... Ну, не плач же, квіточко!" [16:Т. 1:39];

е) **анафористичне використання імперативних речень:** "Сяйте, зорі! Сяйте, чисті! / Лийте світ! / Сяйте, зорі! Сяйте, чисті! Сипте огнецвіт!" [9:65]; "Все зробив ти? – не забудь: весел будь! Весел, весел, весел будь!" [35:Т. 2:29]. Саме у таких лаконічних конструкціях виражена глибока думка, ці сентенції впливають на свідомість читача виразною неординарністю судження.

е) **антонімічне використання імперативних конструкцій:** "Ах, життя моє – кругле, як м'яч, / Пружне й палюче – як любов. / Падай. Злітай. Смійся. Плач. Цілуй дужче, знов і знов." [27:171]; "Прийдіть мені! Верніться мені! / Благословіть мене і посміхніться! Благословіть!.." [7:39]; "Не йди, а глянь. Дивись, пошерхотіли / З осінньої не тихої плавби / Очерети. Очерети очамріли. / Люби мене. Нікого не люби" [7:182]. Ці антонімічні повтори мінімальних конструкцій особливо цікаві в плані виразально-зображальних можливостей. Оскільки зіставлення, протиставлення сприяє яскравішому вираженню думки, антонімічні повторювані мінімальні структури мають експресивно-стилістичні потенції. Стилістична виразність, емоційна напруга тексту зумовлюється зіткненням семантично контрастних структур. Вжиті письменниками, ораторами, мовцями антонімічні мінімальні конструкції є експресивним засобом творення оригінальних образів, а найчастіше засобом передачі складних душевних порухів персонажа та автора.

У художніх, публіцистичних, фольклорних текстах є численні приклади комбінованого супроводу імператива, зокрема, звертання, яке створює навколо наказової дієслівної форми густу емоційно-експресивну атмосферу: "Приходь, героїчне! / Прекрасне, явись!" [35:Т. 3:142]; "Воюй, Земле! Плоди двоногу малість! / Плоди собі держави, і гроби" [7:53]; "Тремтіть, убивці! Думайте, лакузи! // Життя не наліза на ваш копил, // Ви чуєте? На цвинтарі ілюзій // Уже немає місця для могил! [30:61]; "Шалійте, фашисти! Скаженійте, лютуйте, мерці!" [11:Т. 2:313]; "Народе, встань! Двигнися, гей лавина, І грянь собою, щоб озвались гори!" [26:94].

Неабиякою експресивністю відзначаються імперативні речення, що стоять у постпозиції після вокативних речень: "О матері! І ви, дівчата, і ви, мужі!.. Повстаньте і поверте в себе" [28:155]; "Спіть, герої, спіть! Голови склоніть! Най вколише вашу тугу /

Шумнокрилий вітер з лугу / Голови склоніть, / Тихим сном засніть" [26:149]; "Вернися, кохана!.. Вернись! Я на стрічу всі сльози осушу і викличу з серця всі думи, всі мрії!" [26:102];

Особливої різкості й категоричності надають волевиявленню звертання, виражені словами негативної семантики: "Мовчи, дурню! [37:Т. 9:126]; "Згадай, безумче! Світ – не тільки ти. Крім тебе є думки, планети, птиці" [25:Т. 1:110]; "Навіжені, спиніться! Годі вже!" [33:Т. 1:72]; "Мовчіть! Мовчіть, злиденне кодро! Невігласи! Я сам іду од вас!" [36:404]; "Геть відійди, почваро! І не смій / ні кроку, ближче. Одійди, почваро!" [34:110].

Поширеною моделлю є імперативне речення з заперечною часткою **не**. Так, скажімо частка **не** разом з дієсловом-імперативом недоконаного виду передає експресивну а) **заборону:** "Не дїждете! Це – моє! – Щорс поклав руку на серце. – Цього у мене ніхто не відніме. Все!" [11:Т. 1:233]; "Не кричи і не плач. Навіть в смерті своїй я з тобою недаром" [7:183]; б) **прохання, застереження:** "Не побивайся! Бог дав, бог і взяв" [28:90]; "Знаю, знаю. Не турбуйтесь! Все, що я обіцяю, я маю звичку виконувати своєчасно і сумлінно" [18:218]; "Не прогнівайтесь! Він у нас запально, а ще до того п'яний!" [37: Т. 9:14]; "Мріє, не зрадь! О, не згасни ти, світло безсонних очей!" [36:197]. Отже, виступаючи в ролі наказового способу, форма теперішнього часу індиката разом із заперечною часткою **не** експресивно виражає настійну пораду.

Експресивне прохання набуває благального відтінку, коли наказові форми з **не** повторюються або ампліфікуються: "Ой, ой, ой! Люди! Не ріжте мене без ножа! Не мучте мене! Не бабрайтесь у моїм серці!" [37:Т. 9:146]; "Що з тобою, дитино? Не плач, перепілочко! Мати твоя, дасть бог, одужає, а жито ми вижнемо, не дамо вам згинуті з голоду. Ну, не плач же, квіточко!" [16:Т. 1:39].

Посиленню виразності наказової форми дієслова сприяють частки **бо, ну, но, ану, ж, же, так, то**. Незаперечним є те, що частка є елементом форми речення й має певні функціонально-семантичні особливості. Завдяки взаємодії часток, форм імперативності речення набуває специфічного значення (модально-експресивного чи емотивного). Наявність їх у мові надає висловлюванню особливої "чіткості, гнучкості" [31:18]. Наприклад: "Ану, не гомони! Тсс! – застережливо й сердито бовкнув хазяїн і тихшим голосом чи то до неї, чи до самого себе пробубонів: – "Візьмуть іще... Не

журись!” [18:404]; “*Не переч же мені! Ходи, їдьмо до цілі!* [37:Т. 6:63]; Ага, а на лиці мінишся! Бліднеш, то знов червонієш! *Ну, ну, не лякайся!*” [37:Т. 9:96]; “*Чекай-но, чекай! То податку не несеш...*” [37:Т. 9:50]; “*Їди-бо, іди геть. Іди собі з очей!*” [Марко Вовчок:172]; “*А помовчи, не ремствуй-бо!* [34:168] “От де нам пожива буде! // *Ану, заспіваєм!* // Проби ради... // Та цур йому!” [42:Т. 1:304]; “Ти, серце, померло? Не вмерло? *Вставай же!* І ось підвелось, хрипить і реве / Серце передсмертне, що ледве, що майже, що трохи померло й що трохи живе” [3:Т. 1:124]. Отже, названі частки підсилюють афективне значення волевиявлення, беруть участь у формуванні значення: сумніву, несхвалення, подиву, схвалення й замилювання, іронічного ставлення.

Нерідко дієслову-імперативу передують емоційний вигук. У живому розмовному мо-

вленні – це експліцитний [39:189] показник почуттєвого збудження мовця в момент волевиявлення: “*О, не вражайтеся!* Це сказав би інший. Я ж особисто цілком розумію вас, і я вам співчуваю. Так, так!” [18:285]; “*О, не минай!.. Перед тобою // Схиляюсь я, мов пилигрим, // Що перед брамою святою // Стоїть у захваті німім.*” [9:125]; “*Геть! Розступіться, дайте шлях! Гей, стережіться!*” [36:404].

Таким чином, імперативні мінімальні структури-волюнтативи відзначаються потужною експресивністю. Ця експресивність досягається завдяки численним прикладам комбінованого супроводу імператива. Саме частки, вигуки, звертання, у різний спосіб, комбінуючись між собою, створюють навколо наказової дієслівної форми “густу емоційно-експресивну атмосферу” [39:190].

Література

1. Антонич Б.-І. Вибране. – К., 2003.
2. Багрянний І. Тигролови. – Кіровоград: 2000.
3. Бажан М. Твори: В 4-х т. – Т. 1. – К., 1984.
4. Виноградов В.В. Русский язык – М., 1972.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983.
6. Вишня Остап. Твори: У 5-ти т. – Т. 1. – К., 1974.
7. Вінграновський М.С. Вибрані твори. – К., 2004.
8. Вовчок Марко. Народні оповідання. – К., 1983.
9. Вороний М. Поезії, переклади, критика, публіцистика. – К., 1996.
10. Дніпрова хвиля: Хрестоматія нововведених творів до шк. програм. – К., 1990.
11. Довженко О.П. Твори: В 5-ти т. – Т. 2. – К., 1984.
12. Загнітко А.П. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого речення. – К., 1993.
13. Ільченко М. – Т. 1. – К., 1979.
14. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К., 1995.
15. Костенко Л. Навчальний посібник-хрестоматія. – Кіровоград, 1999.
16. Коцюбинський М. Твори: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1988.
17. Куліш П.О. Твори: В 2-х т. – Т. 2. – К., 1989.
18. Любченко А. Вибрані твори – К., 1999.
19. Малик В.К. Князь Кий: Роман. – К., 1989.
20. Олесь Олександр. Все навколо зелені: Вірші, поеми, казки. – К., 1990.
21. Павличко Д. Вибрані твори: В 2-х т. – Т. 2. – К., 1979.
22. Первомайський Л. Твори: В 7-ми т. – Т. 2. Молодість брата: Роман у віршах. – Поеми. – К., 1984.
23. Пільгук І. Дуби шумлять: Біографічні повісті. – К., 1990.
24. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови. – Тернопіль, 2000.
25. Рильський М. Зібрання творів: У 20-ти т. – Т. 1. – К., 1983.
26. Розспані перли: Поети “Молодої Музи” – К., 1991.
27. Розстріляне відродження. Антологія. 1917–1933. – К., 2003.
28. Самчук У. Марія. Хроніка одного життя: Роман. – К., 2000.
29. Симоненко В.А. У твоєму імені живу. Зб.: Для серед. та ст. шк. віку. – К., 1994.
30. Симоненко В.А. Я кличу вас у відчай не гнуться: Поезії. – К., 2003.
31. Симонова К.С. Функції стверджувальних часток в українській мові // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 1.
32. Славутич Яр. Твори. – Т. 1. – К., 1998.
33. Стельмах М.П. Твори: В 7-и т. – Т. 1. – К., 1982.
34. Стус В. Вечір. Зламана віть: Вибране: – К., 1999.
35. Тичина П. Зібрання творів: У 12-ти т. – Т. 1. – К., 1983.
36. Українка Леся. Твори: В 5-ти т. – Т. 1. – К., 1951.
37. Франко І. Твори: В 20-ти т. – Т. 1. – К., 1952.
38. Цюпа І. Вибрані твори: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1981.
39. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя, 2002.
40. Шахматов О.О. Синтаксис русского языка. – Л., 1941.
41. Шведова Н.Ю. Краткая русская грамматика – М., 1989.
42. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6-ти т. – Т. 1. – К., 1964.
43. Шиян А. Твори: В 2-х т. – Т. 2. – К., 1976.

АННОТАЦІЯ

В статті досліджуються функції імперативних форм волеизъявления, в частности, роль минимальных синтаксических конструкций экспрессивного волеизъявления

SUMMARY

The article is devoted to the study of the functions of the imperative forms of the will, in particular the role of minimal syntactic constructions of expressive will.